

СЕМАНТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРОСТОРОВИХ ПРИЙМЕННИКІВ

Статтю присвячено аналізу семантико-граматичної природи прийменників як окремого класу слів, з'ясуванню закономірностей взаємозв'язку між первинними і вторинними просторовими прийменниками, установленню формального й семантичного співвідношення між статичними, директивними, транзитивними, статично-директивними, статично-транзитивними прийменниками, вибудуванню і представленню їхньої семантичної ієрархізації у вигляді родо-видової, значеннєво-генетичної залежності, набору чинних у сучасній українській мові диференційованих значень.

Ключові слова: просторові прийменники, первинні / вторинні прийменники, інформативно достатні / інформативно недостатні прийменники, статичні / директивні / транзитивні, статично-директивні, статично-транзитивні прийменники, моно- / полісемантичні прийменники.

Традиційно вичленовуваному в системі частин мови прийменнику сучасне мовознавство приділяє виняткову увагу. Спостерігається тенденція дослідження його кількісно-якісних змін, що стосуються динаміки компонентного складу, отже, і самого процесу препозиціоналізації у формально-граматичному й семантичному планах, оновлення семантичної структури, розширення сфери семантико-синтаксичних відношень, формально-граматичних зв'язків, генетичної залежності від інших частин мови і їхніх форм, зокрема прислівників, іменників, дієприслівників. Неабиякий інтерес до прийменників пов'язаний з їхньою недругорядною роллю в механізмі взаємодії найважливіших складників мовної системи, передусім у формуванні семантико-синтаксичної структури поширених, або неелементарних, простих речень. Незважаючи на тривалу історію вивчення, прийменники залишаються чи не найзагадковішим класом слів, що промовисто підтверджує такий факт: вони не знайшли свого належного втілення в лексикографічній практиці, де досить часто притаманну їм «розгорнуту» омонімію й полісемію не завжди послідовно розмежовують¹. Не зайвим буде наголосити і на тому, що в лінгвістиці й дотепер немає єдиної концепції стосовно цієї частини мови.

Тривалий час у науці панував погляд на прийменники як позбавлені самостійного виявлення лексичного значення (отже, і номінативної функції) слова, що диференціюють значення відмінкових форм, тобто разом із цими формами характеризують «певне коло смислових відношень: просторових, часових, умовних, причинових, обмежувальних та ін.»². Закріплення прийменників за тими або тими відмінковими формами, на думку А. С. Колодяжного, мотивова-

¹ *Загнітко А. П.* Теорія граматики і тексту.— Донецьк, 2014.— С. 133.

² Там же.— С. 376.

не лексико-семантичною природою іменника або морфологічним типом означення³. Автори розглядуваної концепції, закріплюючи за прийменником статус службової лексичної одиниці, що є засобом вираження граматичного зв'язку «в конструкціях, побудованих за моделлю підрядного зв'язку»⁴, не протиставляють його повністю семантичній сфері. Деякі прийменники, доводять вони, «не втратили свого лексичного значення, і ступінь вияву цього значення в різних прийменниках різний. Так, наприклад, більш помітне лексичне значення у прийменників, що утворилися пізніше від прислівників, іменників (*всередині, наприкінці, кінець, край, коло, назустріч*); менш помітне лексичне значення у прийменників первинних, напр.: *від, до, на, в та ін.*»⁵.

Ідею розгляду прийменника як особливої морфеми теоретично обґрунтував свого часу Є. Курилович⁶, а в українському мовознавстві підтримав і розвинув І. Р. Вихованець. На думку І. Р. Вихованця, прийменники являють собою аналітичні синтаксичні морфеми, вони «позбавлені семантико-граматичних ознак слова, тобто не входять у систему частин мови як лексико-граматичних або граматичних класів слів»⁷. У новій теоретичній граматиці української мови прийменник схарактеризовано як окремий тип слів-морфем, що «найтісніше пов'язаний із синтетичними релятивними морфемами й основне функціональне призначення якого полягає в переведенні субстантива із синтаксичної субстантивної позиції в позицію прислівника»⁸.

Згідно з іншим, доволі поширеним сьогодні поглядом, що ґрунтується на лексико-семантичних засадах, прийменник входить до розряду самостійних слів із властивими їм граматичним і лексичним значеннями. На глибоке переконання І. К. Кучеренка, прийменник можна вважати прислівником з «високим ступенем узагальненості, яка, однак, не означає “збіднення”, “стирання” чи навіть “утрати” лексичного значення. Через таку особливість прийменникове значення — конкретне в кожному окремому випадкові — розкривається в контексті, у тому числі з іншими словами»⁹. Семантичність розглядуваних слів засвідчує їхня здатність вступати в синонімічні відношення й утворювати антонімічні пари. Отже, вони, як і інші повнозначні лексеми, можуть відбивати явища дійсності в конкретизованому або узагальненому вигляді, виразно експлікованому опозицією «первинні (непохідні) — вторинні (похідні) прийменники».

На наш погляд, аргументованим є тлумачення прийменників не з позиції граматики й морфемізації, а з позиції семантизації з обов'язковим опертям на їхню граматичну роль у мові. «Можна стверджувати, — справедливо наголошує А. П. Загнітко, — що лексичне і граматичне значення прийменників збігається, що ні в якому разі не означає їхньої тотожності. *Грамматичним* значенням прийменника виступає реалізація ним синтаксичного зв'язку між словами, а *лексичним* слід вважати позначення певного відношення між предметами, дією і пред-

³ Колодяжний А. С. Прийменник // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1969. — С. 476.

⁴ Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення. — К.; О., 1981. — С. 129.

⁵ Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — 4-е вид. — К., 1972. — Ч. 1. — С. 377.

⁶ Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая: к теории частей речи // Очерки по лингвистике : Сб. статей. — М., 1962. — С. 57–70.

⁷ Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988. — С. 30.

⁸ Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики. — К., 2004. — С. 330.

⁹ Кучеренко І. К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. — 1973. — № 3. — С. 22.

метом тощо»¹⁰. Що ж до граматичної спеціалізації прийменників, то це передусім їхня взаємодія з різними відмінками, причому вони не дублюють їхнього значення, оскільки це «суперечить основній тенденції мови, яка виявляється у прагненні до економії мовленнєвих засобів, адже загальновідомою є теза про те, що в мові не буває абсолютно тотожних утворень»¹¹.

Услід за А. П. Загнітком, визнаємо, що твердження на зразок «лексичним значенням прийменника як окремо взятого слова постає значення того чи того відношення»¹² є певною мірою переконливим, і диференціюємо прийменниковий лексичний склад за ступенем інформативної наповнюваності на дві окремі групи. До першої групи відносимо первинні (*в / у, до, за, над, під, по, при* та ін.) та вторинні прийменники, які «тепер не співвідносяться ні семантично, ні формально з будь-якою частиною мови», у яких відчуваються семантичні залишки мотивата, але в сучасній українській мові «зникли слова, від яких вони утворилися» (*крім, крізь, ради, завдяки* та ін.), а також ті, які поєднують два або три первинні, проте «нерозкладні в граматичній системі української мови без втрати їхньої семантико-граматичної функції» прийменники (*з-за, з-меж, з-над, з-понад, з-під, з-понад, заради, поза, понад* та ін.)¹³. Другу групу становлять вторинні, або похідні, за походженням інформативно достатні прийменники, які корелюють 1) із морфологізованими прислівниками (*близько, поблизу, обабіч, недалеко, неподалік, вглиб / углуб, вздовж / уздовж, вповдовж / уповдовж, віддалік / оддалік, впоперек / упоперек, всередині / усередині, всупереч / усупереч, довкола / довкіл, напроти, навпроти, супроти, позаду, попереду, спереду, напередодні, наприкінці, вище, нижче, поверх* та ін.), 2) адвербіалізованими безприйменниковими відмінковими формами іменників (*кінець, край, круг, кругом* та ін.), 3) дієприслівниками (*зважаючи на, незважаючи на* та ін.), 4) адвербіалізованими прийменниково-відмінковими формами (*в ім'я, з / із допомогою, за рахунок, з / із боку, з / із нагоди, на знак, на підставі, на честь, на чолі, під проводом, під час, в / у напрямі, в / у напрямку, в / у справі* та ін.) і 5) морфологізованими прислівниками в поєднанні з первинними прийменниками (*далеко від, ліворуч від, збоку від, починаючи від, паралельно з / зі / із, нарівні з / зі / із, побіч з / зі / із, навздогін за, слідом за, в / у напрямі до* та ін.).

Інформативно достатні й інформативно недостатні прийменники відповідно до типу інваріантної семантики об'єднуються в окремі групи. З-поміж них традиційно вирізняють переважно на основі узагальнених семантичних протиставлень динамічність — статичність і контактність — дистантність просторові, темпоральні та логічні прийменники¹⁴. Існують й інші, докладніші, класифікації прийменників. Так, автори «Словника українських прийменників» виділяють 16 основних значень, що, на їхнє переконання, є «достатнім для реалізації завдання створення відносно вичерпного реєстру українських прийменників та переліку їхніх значень»¹⁵: об'єктне (*без, в / у, за, під керівництвом* та ін.), адресатне (*до, для, на ім'я* й т. ін.), інструментальне (*в, за, на* тощо), локативне (*біля, близько, вглиб / углуб, в / у напрямі, через* та ін.), міри і ступеня (*більше, заввишки, мало*

¹⁰ Загнітко А. П. Знач. праця.— С. 133.

¹¹ Там же.— С. 132.

¹² Там же.— С. 133.

¹³ Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Знач. праця.— С. 330–331.

¹⁴ Див., напр.: Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови.— К., 1980.— С. 19–199; Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Знач. праця.— С. 333–342.

¹⁵ Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна.— Донецьк, 2007.— С. 10.

не, по, в / у міру й т. ін.), причини (від, завдяки, в / у силу, через тощо), способу дії (без, на, в / у розрізі та ін.), наслідку (внаслідок / унаслідок, під дією, під впливом тощо), порівняльне (подібно до, порівняно з / зі / із, проти й ін.), темпоральне (після, за, під час, в / у добу, в / у процесі й т. ін.), умови (за умови, при нагоді, в / у разі тощо), допустове (з огляду на, всупереч / усупереч, наперекір, попри й ін.), мети (для, задля, з / із метою, в ім'я, в інтересах, заради, на честь тощо), атрибутивне (в / у, після та ін.), кількісно-атрибутивне (від ... до, об'ємом понад, обсягом (не) більш(е) та ін.) і суб'єктивне, «яке в межах прийменникових одиниць є вторинним, оскільки відповідні конструкції є трансформами ядерних речень»¹⁶.

Граматики одноставні в тому, що локативні прийменники послужили базою для творення прийменників інших семантичних типів. «Граничним виявом втрати просторової семантики як первинної, — констатує А. П. Загнітко, — виступає реалізація різноманітного плану абстрактних відношень типу причини, мети, умови, способу дії та ін.»¹⁷. Щоправда, повної генетичної залежності тут не простежено. Порівнюючи просторові й часові прийменники, І. Р. Вихованець наголошував на тому, що не всі прийменники є спільними лексемами просторової й темпоральної сфери, частина часових прийменників сформована поза сферою локативності¹⁸.

Об'єктом пропонованої статті є локативні прийменники, а предметом — їхні внутрішньосистемні зв'язки на рівні значення. Ці прийменники, як і прийменники іншої семантичної належності, утворюють відкритий, перманентно змінюваний клас одиниць. Завершення переходу тієї або тієї лексичної одиниці в семантико-граматичну групу прийменників означає закріплення в певному елементі семантики релевантності замість чітко вираженого лексичного значення, утрату прямої значеннєвої співвідносності з вихідною лексичною одиницею й спільнокореневими з нею словами, нівеляцію автосемантичності¹⁹. До основних критеріїв, які уможливають закріплення за тими чи іншими формами або сполуками статусу прийменникових одиниць, слід віднести вже згадуване 1) зневираження лексичної семантики вихідної частини мови й набуття категорійного значення релятивності, здатності репрезентувати відношення між повнозначними словами у складі конструкції, а також 2) регулярність уживання в синтаксичній позиції, властивій прийменникам, 3) безпосередню препозицію щодо іменника, 4) відсутність перспективи вільної заміни первинного прийменника як компонента сполуки або відмінкової форми, 5) неможливість поширення новотвору узгодженим означенням, 6) імовірність заміни прийменниково-відмінкової форми первинним прийменником за умови збереження семантичної цілісності і 7) спрощення морфемної структури сполуки в напрямі одноморфемності²⁰.

Дослідники фіксують різну кількість локативних прийменників. У сучасній українській мові, твердить І. Р. Вихованець, їх нараховується 137 одиниць²¹. Г. С. Балабан зробила аргументований висновок про те, що просторові прийменники, як і інші, нині активно транслюють процеси розширення компонентного складу вторинних прийменників. Вона доповнила розряд директивних, або адитивних, прийменників такими одиницями, як *в / у напрямі від*, *в / у напрямку від*,

¹⁶ Там же. — С. 13.

¹⁷ Загнітко А. П. Зазнач. праця. — С. 136.

¹⁸ Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. — С. 218.

¹⁹ Там же. — С. 271.

²⁰ Балабан Г. С. Динамічні процеси в прийменниковій системі сучасної української літературної мови : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2007. — С. 5–6.

²¹ Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Зазнач. праця. — С. 205.

на шляху від, в / у дорозі з / із, на шляху до, прямуючи до, в / у дорозі до, а розряд прийменників локативності — одиницями на теренах, в / у зоні (зонах), в / у районі (районах), в / у кордонах, в / у стінах, поза стінами, в / у сусідстві²². Одні з них є власне-прийменниками, тоді як інші функціонують на правах прийменникового еквівалента, тобто лексичного утворення, що «частково втрачає власне лексичні значення, притаманні граматичні категорії, зокрема роду, числа тощо, передає семантику відношень між різними синтаксичними одиницями, тобто обслуговує повнозначні частини мови, а також у тому випадку, коли прийменникову конструкцію можна замінити без зміни значення всього виразу»²³. Автори «Словника українських прийменників», який охоплює 1705 одиниць, вирізняють власне-прийменники і слова, наближені до них. До перших віднесено всі традиційно кваліфіковані прийменники на зразок в / у, за, про, по, на, через, вглиб / углиб, вище. Другі об'єднано в чотири групи: 1) слова, вжиті у значенні прийменників (в / у напрямку до, оподаль від), 2) слова, що постають у функції прийменників (поза межами), 3) слова, що тільки за аналогією є прийменниками (з / із висоти від ... до; з / із відстані від ... до), та 4) слова, що вжиті оказіонально як прийменники (в охвісті)²⁴.

Як уже зазначалося, первинним прийменникам властива неоднорідність у плані значення. Вони потенційно зорієнтовані на реалізацію як різного типу семантики (локативної, темпоральної, каузальної тощо), так і різних вицленовуваних у тому або тому типі диференційованих значень, що вступають або не вступають у відношення родо-видової залежності. Наприклад, прийменник *від* є семантично поліфункціональним, оскільки він бере участь у формуванні локативних, об'єктних, атрибутивних, часових, причинових, суб'єктних значень, значення способу дії та ін. Пор. у зв'язку з цим такі контексти: «Я дістав знов телеграму від нього» (М. Коцюбинський), «Накинула [Оксана] на плечі велику хустку від дощу і вийшла з хати» (А. Головка), «Оленка йшла двором від річки» (Іван Ле), «І почав Саул підозрювати Давида від того дня» (Леся Українка), «І я ... весь од радості горю» (В. Бичко), «І я від себе вас вітаю; Провісницю чар тих, фантазію милу, Від щирого серця вітаю» (Леся Українка).

Родо-видову детермінативність визначає те, що аналізований локативний прийменник разом із субстантивом у формі родового відмінка репрезентує статичне і директивне значення, пор.: «Він стояв од поля» (В. Барка) і «Монголи відступили ... від берега» (І. Франко). Семантика місця дії представлена одним диференційованим значенням — «перебування на незначній відстані від просторового орієнтира»: «Бур'ян стояв стіною від вулиці» (В. Стефак), а семантика напрямку руху — чотирма диференційованими значеннями: «напряму руху від межі локативного орієнтира» («Полонені відбігли від лісу» — П. Козланюк), «напряму руху з меж локативного орієнтира» («Він вийшов від корів» — О. Маковей), «напряму руху від локативного орієнтира з обов'язковою контактною локалізацією» («Він відірвав плакат від стіни» — Ю. Яновський) і «напряму руху з боку локативного орієнтира» («Він заносив від села ... крики людей» — Б. Лепкий).

На відміну від первинних, вторинні прийменники, зберігаючи семантико-генетичний зв'язок зі словами-мотиватами, репрезентують конкретні локативні

²² Балабан Г. С. Знач. праця.— С. 7–8.

²³ Куц Н. В. Семантична еволюція службових слів: на матеріалі сучасних українських прийменникових еквівалентів // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць.— Донецьк, 2007.— Вип. 15.— С. 150.

²⁴ Словник українських прийменників.— С. 9–14.

значення і вносять до плану змісту конструкцій, компонентами яких вони є, субстанційну інформацію, являють собою, за незначним винятком, моносемантичні утворення. Так, прийменник *неподалік* експліцитно реалізує успадковану від співвідносного з ним прислівника семантику «на невеликій відстані» на рівні диференційованого значення «розміщення на близькій відстані від просторового орієнтира», у формуванні якого він бере активну участь: «Ми живемо *неподалік берега*» (В. Яворівський), «... *жевріло ... неподалік бакенської будки ... вогнище*» (О. Гончар).

Просторові прийменники представлені такими семантичними різновидами: 1) статичні, які реалізують статичні локативні відношення (53 %); 2) динамічні, які репрезентують динамічні локативні відношення (34 %); 3) статично-динамічні, які передають статичні й динамічні відношення (13 %).

До власне-статичних інформативно достатніх належать прийменники:

всередині / усередині (указує на розміщення всередині просторового орієнтира), *посередині* (указує на розміщення в центральній (серединній) частині просторового орієнтира), *скраю, край, кінець, близько, близько від, поблизу, поблизу від, недалеко, недалеко від, недалечко, недалечко від, неподалік, неподалік від, осторонь, осторонь від* (указують на розміщення на значній відстані від просторового орієнтира), *оддалік / віддалік, оддалік від / віддалік від, оддалеки / віддалеки, оддалеки від / віддалеки від, оддала / віддала, оддала від / віддала від, поодаль, поодаль від, поодалік, поодалік від, оподалік, подаль, одаль, далеко від, далеченько від, далекувато від* (указують на розміщення на незначній відстані від просторового орієнтира), *вище від* (указує на розміщення над просторовим орієнтиром), *нижче від* (указує на розміщення під просторовим орієнтиром), *проти, напроти, навпроти, супроти, насупроти, против, супротив, насупротив, присто* (указують на розміщення в просторі, розташованому симетрично до локативного орієнтира), *ззаду / іззаду, позаду* (указують на розміщення за просторовим орієнтиром), *спереду, поперед* (указують на розміщення перед просторовим орієнтиром), *паралельно з / зі / із, паралельно до* (указують на паралельну локалізацію щодо просторового орієнтира), *нарівні з / зі / із* (указує на розміщення на одному рівні з просторовим орієнтиром), *збоку, збоку від, обіч, попліч, попліч з / зі / із, поряд, поряд з / зі / із, поруч, поруч з / зі / із, обіч, побіч, побіч з / зі / із, побіч, побіч з / зі / із, ліворуч, ліворуч від, зліва від, праворуч, праворуч від, справа від* (указують на розміщення з одного боку просторового орієнтира), *обабіч, обіруч, обіруч від, пообіч, пообіч від, обаполи, здвобіч* (указують на розміщення з обох боків просторового орієнтира), *навколо, вколо, довкола / довкіл, доокола / доокіл, окіл, круг, кругом, навкруг / навкруги, округ / округи, довкруг / довкруги, довкрус* (указують на розміщення з усіх боків локативного орієнтира).

Співвідносні з морфологізованими прислівниками інформативно достатні прийменники *зверху, зверх* становлять виняток у цьому зв'язку, оскільки реалізують два значення (указують на розміщення 1) на поверхні просторового орієнтира або 2) над просторовим орієнтиром).

Автосемантичні прийменники, що передають різні типи локативно-статичної семантики, не становлять замкненої системи й поповнюються новими одиницями. Динамічних процесів не спостережено на рівні інформативно недостатніх прийменників, розряд яких формують полісемантичні *серед, середу* (указують на розміщення в 1) центральній (серединній) частині просторового орієнтира або 2) центральній (серединній) частині простору, оточеного локативними орієнтирами) і моносемантичні *біля, побіля, коло, при* (указують на розміщення на незначній відстані від просторового орієнтира).

Динамічним прийменникам також властива семантична розгалуженість. Рухові стани стосовно орієнтира, які вони передають, можна інтерпретувати як парадигму з такими протиставленнями: 1) наближення до просторового орієнтира, 2) віддалення від просторового орієнтира і 3) відсутність наближення або відда-

лення щодо просторового орієнтира²⁵. Конкретними реалізаторами першого і другого протиставлень є локативно-директивні прийменники зі значенням кінцевого й вихідного пунктів руху:

«До кузні приходили колгоспники» (О. Десняк), «Сім'я пішла на станцію» (В. Барка), «Привели мене діти за місто» (Марко Вовчок), «Ми ... *вище* зір піднесем колоски» (Д. Павличко), «Я вибігаю *наперед* дороги» (І. Микитенко), «Війська просувалися *вглиб* Сербії» (В. Гжицький) і «Оксен вийшов з конюшні» (Гр. Тютюнник), «Та звелася *з-за* лиману Хмара» (В. Симоненко), «Хлопець вибіг *з-позад* хати» (П. Воронько), «Ногайці ... пустились *у напрямку від* лісу» (М. Кулаковський), «... Пішли ми вздовж турецьких берегів ... *починаючи від* села» (С. Скляренко), «Підійшли *з боку* Чонгара ешелони інтернаціонального полку» (О. Гончар).

Третє протиставлення репрезентують локативно-транзитивні прийменники, які вказують на шлях руху. Специфіку останнього визначає те, що будь-який шлях передбачає наявність двох різних пунктів руху — старту і фінішу, навіть якщо вони не названі²⁶: «Німці відступали *через* село» (О. Довженко), «*Крізь* вікна доходила свіжість ночі» (З. Тулуб), «*По* дереву лізли червоні комахи» (Я. Щоголів), «Кінь промчав *мимо* воза» (М. Коцюбинський), «*Повз* трибуну проходить Сара» (М. Куліш).

Корпус власне-директивних репрезентантів інхлативного значення формують вторинні інформативно достатні моносемантичні прийменники *з-перед*, *з-поперед* (вказують на напрям руху з переднього боку просторового орієнтира), *з-позад* (напряму руху із заднього боку просторового орієнтира), *з-серед*, *з-посеред* (напряму руху з умовного центру просторового орієнтира), *зсередини / ізсередини* (напряму руху зсередини просторового орієнтира), *в / у напрямі від*, *в / у напрямку від* (напряму руху з боку просторового орієнтира), *починаючи від* (напряму руху від крайньої точки просторового орієнтира), *з / із боку*, *з / зі / із сторони* (напряму руху з якого-небудь боку просторового орієнтира).

Власне-директивні інформативно недостатні прийменники можуть мати полі- та моносемантичну структуру. Прийменник *з / зі / із* передає чотири значення (указує на напрям руху 1) з меж просторового орієнтира, 2) з поверхні просторового орієнтира, 3) з боку просторового орієнтира, 4) з внутрішніх меж простору у вигляді отвору), прийменники *з-за / із-за*, *з-поза* — три значення (указують на напрям руху 1) з меж просторового орієнтира, 2) з протилежного або зворотного боку просторового орієнтира, 3) від просторового орієнтира, що являє собою об'єкт діяльності), а прийменники *з-над*, *з-понад* і *з-під*, *з-понад* — два значення (указують на напрям руху 1) з простору вище від локативного орієнтира, 2) з боку локативного орієнтира і 1) з простору нижче від локативного орієнтира, 2) з боку локативного орієнтира). Моносемантичність властива прийменникам *з-між / з-межи*, *з-поміж / з-помежи*, *з-проміж / з-промежи* (указують на напрям руху з простору, оточеного локативними орієнтирами), *з-посеред* (напряму руху з умовного центру просторового орієнтира). Найвищий ступінь продуктивності має багатозначний прийменник *з / зі / із*, який до того ж є органічним складником прийменників *з-за / із-за*, *з-поза*, *з-над*, *з-понад*, *з-під*, *з-понад*, *з-перед*, *з-поперед*, *з-між / з-межи*, *з-поміж / з-помежи*, *з-проміж / з-промежи*, *з-серед*, *з-посеред*, *зсередини / ізсередини*, *збоку*, *з / зі / із сторони*. Основна роль у вираженні значення одиниць, що утворилися поєднанням пер-

²⁵ Кибрик А. Е. К типологии пространственных значений (на материале падежных систем дагестанских языков) // Язык и человек : Сб. статей памяти проф. П. С. Кузнецова / Под общ. ред. В. А. Звегинцева. — М., 1970. — С. 138.

²⁶ Всеволодова М. В., Владимирский Е. Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке. — М., 1982. — С. 111.

винного прийменника з із двома або трьома іншими первинними прийменниками, як переконливо коментує І. Р. Вихованець, припадає на перший елемент з. Саме під його впливом усі вони «вказують на вихідний пункт руху і сполучаються з іменником у формі родового відмінка. Другий компонент прийменників уточнює місцеположення вихідного пункту руху»²⁷. Пор.: з → вихідний пункт руху + *перед* → передній бік (сторона) просторового орієнтира = *з-перед* → вихідний пункт руху: з переднього боку просторового орієнтира; з → вихідний пункт руху + *над* → вище від просторового орієнтира = *з-над* → вихідний пункт руху: вище від локативного орієнтира й т. ін.

Власне-директивними прийменниками, для яких характерна інформативна достатність і зорієнтованість на реалізацію фінитивної локативної семантики, є такі: *всередину / усередину* (указує на напрям руху всередину просторового орієнтира), *наперед* (напрямок руху в простір, розташований попереду локативного орієнтира), *назад* (напрямок руху в простір, розташований позаду просторового орієнтира), *в / у напрямі, в / у напрямку, в / у напрямі до, в / у напрямку до* (напрямок руху в бік просторового орієнтира), *вглиб / в глибо / углибо / у глибо* (напрямок руху від зовнішньої (початкової) межі всередину просторового орієнтира), *вбік / в бік / убік / у бік, в / у сторону* (напрямок руху в який-небудь бік просторового орієнтира). Аналізований діапазон доповнюють одиниці *вслід за / услід за, слідом за, слідком за, наздогін, наздогін за, навздогін, навздогін за, наздогінці за, навздогінці за, вздогін / уздогін* (указують на напрям руху за просторовим орієнтиром, що віддаляється), *назустріч, назустріч до, настріч до, настріч, настріч до, настрічу* (напрямок руху до просторового орієнтира, який рухається в протилежному напрямі), *навперейми, напереріз* (рух у напрямку перетину шляху переміщення просторового орієнтира). Ці прийменники, а також інформативно недостатній первинний прийменник *за*, що ні семантично, ні формально не співвідноситься з будь-якою частиною мови, традиційно відносять до розряду транзитивних. Наприклад, І. Р. Вихованець в одній семантичній парадигмі розглядає такі диференційовані значення транзитивності, як «наскрізний рух у межах просторового орієнтира», експліковане за участю прийменників *через, крізь*; «лінійна динамічна локалізація близько просторового орієнтира», реалізоване за допомогою прийменників *мимо, повз, попри, проз*; «динамічна локалізація позаду рухового предмета як просторового орієнтира», репрезентоване прийменниками *за, вслід / услід, вслід за / услід за, слідом за*; «динамічна локалізація в напрямку перетину руху предмета як локативного орієнтира», маніфестоване прийменником *навперейми*; «динамічна локалізація щодо просторового орієнтира, який рухається в протилежному напрямку», структуроване за допомогою прийменників *назустріч, настріч*²⁸. Аналогічний погляд наявний у працях К. Г. Городенської. Вирішені типи просторової семантики дослідниці також пов'язує не з напрямом, а зі шляхом руху²⁹. У розв'язуванні порушеної проблеми важливо враховувати такий факт: зазначені прийменники, з одного боку, справді-таки уподібнюються інхотативним та фінитивним, а з другого, — відрізняються від них тим, що позначають не лише напрям, а й указують на шлях руху, з експліцитно не фіксованими координатами, які сигналізують про вихідний чи кінцевий пункт руху або той і той одночасно. Зазначене дає підстави для перегляду твердження про транзитивний характер прийменників *вслід / услід*,

²⁷ Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови.— С. 103.

²⁸ Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови.— К., 1992.— С. 133–136.

²⁹ Див., напр.: Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Знач. праця.— С. 337.

вслід за / услід за, слідом за, слідком за, наздогін, наздогін за, навздогін, навздогін за, наздогінці за, навздогінці за, вздогін / уздогін, навперейми, назустріч, назустріч до, навстріч, навстріч до, настрічу. Не варто ігнорувати те, що ідея руху, переміщення передбачає наявність, як мінімум, двох точок у просторі, одна з яких є обов'язково рухомою, а друга, щодо якої відбувається рух або переміщення, може бути і динамічною, і статичною. Аналізовані прийменники вказують не на шлях, а на напрям руху, оскільки в їхньому значенневому обсязі закладена інформація про те, що для певної динамічної точки простору друга динамічна точка простору є локативною координатою «кінцевий пункт руху». Отже, конструкції, припредикатними компонентами яких є описувані прийменники разом з іменниками у формі давального або орудного відмінків, повідомляють про те, що для динамічної точки простору (лівобічного поширювача) друга динамічна точка простору (правобічний поширювач) слугує за локативну координату «фініш», тобто субстанція, яка переміщається самостійно чи під дією тих або тих сил (або лівобічний поширювач), прямує до локативного орієнтира, що постає в нашій свідомості як кінцевий пункт здійснюваного руху. Уявлюваний фініш може або віддалятися від субстанції (прийменники *вслід / услід, вслід за / услід за, слідом за, слідком за, наздогін, навздогін, навздогін за, наздогінці за, навздогінці за, вздогін / уздогін*), або зближуватися з нею (прийменники *назустріч, назустріч до, навстріч, навстріч до, настрічу*), або перетинати її рух (прийменники *навперейми, напереріз*). Пор.:

«Грипко подався *услід* Лейбі» (Панас Мирний), «Бричка покотилася *вслід за* возом» (Б. Лепкий), «Михайло ... пішов *слідом за* Борисом і Омеляном» (О. Десняк), «Він пішов *слідком за* Олесею» (М. Стельмах), «... мчать вони *навздогін* поїзду» (П. Панч), «Собаки ... побігли *навздогін за* кіньми» (І. Нечуй-Левицький), «Жінка бігла *уздогін* їм» (С. Пупик), «Грипка плив *назустріч* Котиному обличчю» (П. Загребельний), «Біжить його Маруся *назустріч до* чоловіка» (Г. Квітка-Основ'яненко), «Ти встала *навстріч* ... вітрам» (М. Рильський), «Яцько кинувся *навперейми* Османову» (В. Малик), «Машина помчала *напереріз* ... колоні» (Ю. Бедзик).

Спектр власне-директивних інформативно недостатніх одиниць обмежений моносемантичною одиницею *до* (указує на напрям руху 1) в межі просторової одиниці, 2) у бік просторового орієнтира, 3) на локативний орієнтир, що являє собою об'єкт діяльності, 4) на просторовий орієнтир з обов'язковою контактною локалізацією).

3-поміж власне-транзитивних виділяються інформативно недостатні прийменники *повз / поуз / поз, попри, проз, попроз* (указують на шлях руху на певній віддалі від просторового орієнтира), *крізь* (шлях руху 1) з подоланням перешкод, 2) з подоланням перешкод з метою виходу за межі просторового орієнтира, 3) через внутрішні межі просторового орієнтира у вигляді отвору) й інформативно достатній прийменник *мимо* (шлях руху мимо просторового орієнтира).

Нарешті, третій тип утворюють ті просторові прийменники, які спроможні передавати значення статичної й динамічної локалізації. Їх інтегровано у дві групи: репрезентанти статично-транзитивної і статично-директивної семантики, а останню диференційовано на дві підгрупи: реалізатори директивно-інхотативного й директивно-фінітивного значення. У плані семантичної специфікації компоненти виділених груп і підгруп не протиставляються власне-статичним, власне-директивним і власне-транзитивним прийменникам: вторинні є інформативно достатніми й моносемантичними, а первинні, за винятком статичних прийменників *від / од, через*, — інформативно недостатніми й полісемантичними.

Як уже зазначалося, статично-інхотативне значення закріплене за одним інформативно недостатнім прийменником — *від / од* (stat 1: start 4). Функцію ви-

разника статично-фінитивної семантики виконують вторинні автосемантичні й первинні інформативно недостатні прийменники. Репертуар stat 1: fin 1 представляють одиниці *перед / переді / передо, nonepered* (stat 1 — указують на розміщення попереду просторового орієнтира: fin 1 — напрям руху в передній бік просторового орієнтира), *позад* (stat 1 — розміщення позаду просторового орієнтира: fin 1 — напрям руху в простір, розташований позаду локативного орієнтира), *nonepered* (stat 1 — розміщення попереду просторового орієнтира: fin 1 — напрям руху в передній бік просторового орієнтира), *вище* (stat 1 — розташування вище від просторового орієнтира: fin 1 — напрям руху в простір вище від локативного орієнтира), *повище, поверх, зверх* (stat 1 — розміщення на поверхні просторового орієнтира: fin 1 — напрям руху в простір вище від локативного орієнтира), *нижче, понижче* (stat 1 — розташування нижче від просторового орієнтира: fin 1 — напрям руху в простір нижче від локативного орієнтира). Кількісно переважають над щойно проаналізованими первинні прийменники: *в / у* (stat 2 — указує на розташування 1) в межах просторового орієнтира, 2) усередині просторового орієнтира: fin 4 — напрям руху 1) в межі просторового орієнтира, 2) у внутрішні межі просторового орієнтира, що являє собою отвір, 3) на поверхню просторового орієнтира або 4) у бік просторового орієнтира), *на* (stat 2 — розміщення 1) на поверхні просторового орієнтира, 2) у межах просторового орієнтира: fin 3 — напрям руху 1) в межі просторового орієнтира, 2) у бік просторового орієнтира, 3) на поверхню просторового орієнтира), *за* (stat 3 — розташування 1) за межами просторового орієнтира, 2) за протилежними або зворотним боком просторового орієнтира, 3) у безпосередній близькості від просторового орієнтира, що являє собою об'єкт діяльності: fin 3 — напрям руху 1) за межі просторового орієнтира, 2) за протилежний або зворотний бік просторового орієнтира, 3) на локативний орієнтир, що являє собою об'єкт діяльності), *поза* (stat 3 — розташування 1) за межами просторового орієнтира, 2) за протилежним або зворотним боком просторового орієнтира, 3) у безпосередній близькості від просторового орієнтира, що являє собою об'єкт діяльності: fin 2 — напрям руху 1) за межі просторового орієнтира, 2) за протилежний або зворотний бік просторового орієнтира), *над / наді / надо, понад / понаді / понадо* (stat 2 — розташування 1) вище від просторового орієнтира, 2) на певній віддалі від просторового орієнтира: fin 2 — указують на напрям руху 1) в простір вище від локативного орієнтира, 2) у бік просторового орієнтира), *нід / ніді / нідо, nonід / nonіді / nonідо* (stat 2 — розташування 1) нижче від просторового орієнтира або 2) на певній віддалі від просторового орієнтира: fin 2 — напрям руху 1) в простір нижче від локативного орієнтира, 2) у бік просторового орієнтира), *посеред* (stat 1 — розташування в центральній (серединній) частині просторового орієнтира: fin 1 — напрям руху в умовний центр просторового орієнтира), *насеред* (stat 1 — розташування в центральній частині просторового орієнтира: fin 1 — напрям руху в умовну середину просторового орієнтира), *між / межі, поміж / помежи, проміж / промежи* (stat 1 — розміщення в просторі, оточеному локативними орієнтирами: fin 1 — напрям руху в простір, оточений локативними орієнтирами).

У формуванні статично-транзитивної семантики беруть участь як вторинні прийменники: *вдзовж / уздовж, вдовж / удовж, вповдовж / уподовж, впродовж / упродовж, здовж, подовж, подови, повдзовж, поздовж, впрост / упрост* (stat 1 — розміщення в просторі, для якого характерна протяжність у довжину: trans 1 — шлях руху в напрямі довжини просторового орієнтира), *впоперек / упоперек, поперек* (stat 1 — розміщення в просторі, для якого характерна протяж-

ність у ширину: *trans 1* — шлях руху в напрямі ширини просторового орієнтира), так і первинні — *no* (*stat 2* — розташування 1) на поверхні просторового орієнтира, 2) у межах просторового орієнтира: *trans 1* — шлях руху по поверхні, що являє собою відкритий або внутрішній простір), *через* (*stat 1* — розміщення по другий бік просторового орієнтира: *trans 2* — шлях руху 1) через внутрішні межі просторового орієнтира у вигляді отвору, 2) з метою виходу за межі просторового орієнтира).

Клас прийменників узагалі і локативних зокрема відрізняється від інших повнозначних слів тим, що позбавлений номінативної функції і здатності виконувати функцію члена речення. Щоб реалізувати їх, локативні прийменники поєднуються з відмінками, кожний з яких має своє призначення, вирізняється власним обсягом обставинних функцій, спеціалізується на вираженні певного типу просторових відношень. Основне навантаження місцевого й орудного відмінків — передавати статичну семантику. Призначення давального та знахідного відмінків — репрезентувати динамічну (інхотивну, фінитивну, транзитивну) локативність. Специфіку генітива становить те, що він позначає статичну і динамічну локативність.

Проведений аналіз дає підстави твердити, що прийменники утворюють окремий розряд самостійних слів, які мають складну діалектичну єдність формальної та семантичної структур. Широку жорстко ієрархізовану групу становлять просторові прийменники — репрезентанти таких основних видів локалізації, як місце дії, напрям руху, шлях руху, місце дії і шлях руху, місце дії і напрям руху. Непохідні й похідні прийменники чітко протиставляються за ступенем інформативної наповнюваності: першим властива найзагальніша семантика, вони потенційно запрограмовані на реалізацію різних диференційованих значень, тоді як для других характерний нижчий ступінь абстракції, що дає їм змогу реалізувати здебільшого одне цілком окреслене й виразне диференційоване значення.

(Полтава)

M. I. STEPANENKO

SEMANTIC DIFFERENTIATION OF LOCATIVE PREPOSITIONS

This article analyzes the semantic-grammatical origin of prepositions as a separate class of the words, the laws and regulations of the relations between primary and secondary spatial prepositions are considered in the article as well as the formal and semantic relationship among static, directive, transitive, statically-directive, statically-transitive prepositions are established and their semantic hierarchy in a genus-species, genetic semantic dependency, the set of current differentiated meanings in the modern Ukrainian language are specified.

Key words: spatial prepositions, primary / secondary prepositions, informative sufficient / insufficient informative prepositions, static / directive / transitive, statically-directive, statically-transitive prepositions, mono / polysemous prepositions.